

מאמר בהלכות לולב לר' סעדיה ב"ר מימון אבן־דנאן מחכמי ספרד בדור שלפני הגירוש

מבוא

ר' סעדיה ב"ר מימון אבן־דנאן נולד בעיר גרנאדה, שבדרום ספרד, סביבות שנת ה'קצה (1435)¹. בעיר זו פעל כל ימיו כרב העיר, בעל הלכה ומחבר חיבורים בתחומים מגוונים, עד הגירוש האחרון מספרד, בשנת ה'רנב (1942). עם מקצת המגורשים הגיע לעיר ווהראן שבאלג'יריה, בה נפטר בחודש כסלו ה'רנ"ג (1493).

בעל מקצועות רבים היה ר' סעדיה אבן־דנאן. אחד החכמים באותו דור, ר' אברהם גבישון, כתב עליו: "הרב הגדול ר' סעדיה בן דאנן ז"ל, בעל ה'ערוך'², כי נראה מתוכו שלא הניח מקרא, משנה, תלמוד, רבה, תנחומא, שלא למד"³. מחיבוריו שהגיעו לידינו אנו יודעים שגם היה בעל הלכה ופוסק, פרשן מקרא, בלשן ומשורר, כרוניקאי והיסטוריון.

את מרבית חיבוריו אם לא כולם הוא כתב בהיותו בספרד, בשעה שהיתה תחת שלטון מוסלמי, שם רווחה השפה הערבית, על כן כתב רבים מחיבוריו בערבית־יהודית (לשון ערבית באותיות עבריות), כמנהג המחברים שפעלו במרחב המוסלמי, שהמפורסם מהם הוא רבינו משה ב"ר מימון, הרמב"ם.

חיבורי ר' סעדיה אבן־דנאן מקיפים את תחומי ההתעניינות שלו, הרחבים והמגוונים, ביניהם כתיבת תשובות הלכתיות וחיבורי הלכה אחרים⁴. לא נותרו ממנו חיבורי הלכה רחבים אלא רק מאמרים קצרים בעניינים שונים, מהם שניים הנוגעים למצוות ארבעת המינים, שנכתבו בערבית־יהודית. המאמר הראשון, בדין אתרוג שניטל ממנו פטמתו, תורגם ונדפס בידי הרב י" קאפח⁵, והמאמר השני, בהלכות לולב, נותר טמון בכתב־יד, ורואה אור לראשונה, בתרגום עברי, במאמר זה.

בכמה מחיבוריו ומאמריו מודיע מחברנו את הגורם לכתיבתם וחיבורם, אם בעקבות שאלה שהופנתה אליו ואם כדי לסייע לתלמידים⁶. לעומתם, את מאמרנו כתב מחברנו מפני שראה חכמים בעיניהם, שאינם יודעים את ההלכה ואינם בקיאים בהגדרת "נקטס ראשו" הפוסל בלולב, ופוסלים שלא כהלכה את לולבי הציבור. לנוכח תופעה זו יצא מחברנו לבאר את הגדרת "נקטס ראשו", ואגב כך פירש פסולים אחרים שנאמרו בלולב, והכל על־פי תורתם של רבותינו הראשונים כמלאכים בתוספת נופך משלו.

בסגנון חריף תוקף מחברנו את אותם אנשים שפסלו את לולבי הקהילות, שלא כהלכה: "ראיתי בני אדם החושבים שהם יודעים בהלכות המועדים וביותר מכך, בעודם להיפך, והם מתבוננים בלולבין כשרים של הקהלות ופוסקים עליהם שהם פסולים... והם קובעים בזה שיעור מראשם, כפי שידעתי אותם ואת איוולתם. על כן ראיתי לומר מאמר ברור בעניין זה... ועל ידי ביאורי אסיר את

1. תולדותיו ומורשתו התורנית־ספרותית של חכם זה סוכמו לאחרונה על־ידי שמעוני, שירי רבי סעדיה, עמ' 47-12. וכל דברי שנאמרו בסתם וללא ציון מקור נסמכים עליו.
2. כוונתו למילון הלשוני שחיבר ר' סעדיה אבן־דנאן, בשם 'ספר השורשים', שיצא לאור לראשונה בשנים האחרונות. ראה: ההקדמות הדקדוקיות לספר השורשים של רבי סעדיה בן מימון אבן־דנאן: בלשון, משורר והיסטוריון בתקופת גירוש ספרד, מהדורת מ' כהן, ישראל תשס"א; Se'adyah ibn Danan, *Sefer ha-sorasim*, *introduccon, ediccon e indices*, por M.J. Snchez, Granada 1996
3. ר' אברהם גבישון, עומר השכחה, ליוורנו תקת, דף קלא ע"ד.
4. על רשימת חיבוריו הידועים לנו, ראה: שמעוני, שירי רבי סעדיה, עמ' 21-47.
5. ראה: פאס וחכמיה, ב, עמ' 30-37.
6. ראה: שמעוני, שירי רבי סעדיה, עמ' 19-20.

העבודה זרה הזו ושפיכות דמים וגילוי עריות⁷. בהמשך הוא מוסיף לכנות בעלי דעה זו: "טפשי עולם"⁸, וביני לביני הפטיר כנגד המעז לסבור אחרת מדעתו: "המשתגע וחושב אחרת, אינו בכלל 'מדברר'⁹."

אפשר שהתבטאויות כאלו – המופיעות גם בכתיבותיו הנוספים של מחברנו וגם מצויות כידוע לא מעט בפי רבותינו הראשונים¹⁰ – מלמדות על שיעור קומתו של המחבר, שכבר ידענו, שהוא היה רבה של העיר גרנאדה, אחת הקהילות החשובות באותה תקופה, ואשר "לא הניח מקרא, משנה, תלמוד, רבה, תנחומא, שלא למד"¹¹.

מאמרו בהלכות לולב, שמתורגם כאן לראשונה, הועתק בכת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Bodl. Or. 108 (מתכ"י: F20516), בכתובה מערבית מהמאה השש-עשרה, דפים 12-14א. כאמור, המאמר נכתב בערבית-יהודית, ואת מלאכת התרגום ללשון הקודש ביצע, במומחיות רבה, ידידי הרב **יהודה זייבלד**, ותודתי נתונה לו. משפטים ומילים שנכתבו בלשון הקודש במקור הערבי-יהודי, הודגשו בתרגום העברי **בגופן עבה**, ואת החיבור במקורו הערבי-יהודי הבאתי להלן בנספח.

בכתב-היד לא ניתן לחיבורנו שם, וקבעתי את שמו: 'מאמר בהלכות לולב', שכן בפתיחתו כותב המחבר: "על כן ראיתי לומר **מאמר** ברור בעניין זה"¹², שהוא הלכות לולב, ובעיקר בדברים הפוסלים בו¹³.

7. להלן במהדורה, ליד הערה 10.

8. להלן במהדורה, ליד הערה 26.

9. להלן במהדורה, ליד הערה 18.

10. בנוגע להתבטאויותיו החריפות של המחבר ולסגנונו המתנצח בחיבוריו האחרים, ראה: שמעוני, שירי רבי סעדיה, עמ' 9. ניסוחים והתבטאויות חריפים ושנונים כאלו, כמהלך ויכוח תורני, אינם חזון בלתי נפרץ בקרב חכמי ספרד ופרובנס, אם כי נראה שהתופעה כבר הצטמצמה ופחתה בזמנו של מחברנו. ראה על כך: י"מ תא-שמע, רבי זרחיה בעל המאור ובני חוגו: לתולדות הספרות הרבנית בפרובאנס, ירושלים תשנ"ג, עמ' 136-140; א' סימן, 'לשונו החריפה והשנונה של הראב"ע': גינוי אמיתי או דרך ויכוח ספרדית?!, תעודה, ח (תשנ"ב), עמ' 111-120.

11. לעיל, ליד הערה 3.

12. להלן במהדורה, ליד הערה 5.

13. רשימת הקיצורים של המקורות שנעשה בהם שימוש מרובה:

הכי גרסינן = הכי גרסינן: גרסאות התלמוד הבבלי, שעלידי 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה' ו'אגודת פרידברג לכתב-היד היהודיים' (מאגר אלקטרוני)

הלכות לולב לדאב"ד = ר' אברהם ב"ר דוד (הראב"ד השלישי), הלכות לולב, בתוך: תשובות ופסקים לרבינו אברהם בן דוד (ראב"ד), סימן ו, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשכ"ד, עמ' יא-נג
פאס וחכמיה = הרב ד' עובדיה, פאס וחכמיה, א-ב, ירושלים תשל"ט
ר"ף = הלכות הרי"ף, בתלמוד הבבלי, דפוס ווילנא הנפוץ (וצילומיו), בהשוואה למהדורת ע' שבת, במאגר 'על התורה'

שמעוני, שירי רבי סעדיה = י' שמעוני, שירי רבי סעדיה בן מימון אבן דנאן: מבוא ומהדורה מדעית, רמת-גן תש"ע.

חיבורים אחרים, שלא נעשה בהם שימוש מרובה, נרשמה כותרתם המלאה בהיקרותם הראשונה.

מהדורה

אמ"ס יב"ץ¹.

מאחר שראיתי בני אדם החושבים שהם יודעים בהלכות המועדים וביותר מכך, בעודם להיפך, והם מתבוננים בלולבין כשרים של הקהלות² ופוסקים עליהם שהם פסולים, ויש מהם מי שחושב שזו שיטת רש"י בבעיא דרב פפא שהיא נחלקה התיימת³, לפי שרש"י ז"ל סובר שהתיימת היא העלה הכפול האמצעי⁴, וכשנחלק מקצתו הרי הוא פסול⁵, והם קובעים בזה שיעור מראשם, כפי שידעתי אותם ואת איולתם⁶. על כן ראיתי לומר מאמר ברור בעניין זה, שבו אבאר את טעות "העובדים"⁷ הללו בעניינים אלו, ויתאמת להם שהתפרו נכסיהם לשווא⁸, ויתגלה שהמום הזה שקבעו הפוסקים הללו בראש הלולבים אינו מום אפילו לפי שיטת רש"י ז"ל⁹, ועל ידי ביאורי אסיר את העבודה זרה הזו ושפיכות דמים וגילוי עריות¹⁰.

1. = אמר סעדיה יב"ץ [=יראה בנחמת ציון / ישכון בהר ציון]. לפתרון נוטריקון יב"ץ, ראה: ש' אשכנזי וד' ירדן, אוצר ראשי תבות: בלשון ובספרות מימי קדם ועד ימינו, ערך 'יבצ', ירושלים תשל"ו, עמ' 248. שתי האפשרויות שציינתי הן המסתברות, בהקשר הנוכחי, אם כי אפשר שנתכוון המחבר לאפשרויות אחרות שצויינו שם, כמו: יבנה בצדקה; יכון בצדק; יפרח בימי צדיק.
2. המחבר רגיל לפתוח את חיבוריו ומאמריו ב"אמ"ס יב"ץ". כן, למשל, בכתב היד שלנו, דף 14א, ובמאמרים שתרגם וההדיר הרב י' קאפח (פאס וחכמיה, ב, עמ' 22, 30, 37, 41, 44, 49, 50), אבל יש חיבורים שכתב בפתחתם: "אמר סעדיה בכה"ר מימון אבן דנאן יב"ץ" (שאלה על דבר האנוסים) [פאס וחכמיה, ב, עמ' 1]; פירושו לפסוק 'הנה ישכיל עבד' [שם, ב, עמ' 55]. וכיתוב זה איפשר את פיענוח הנוטריקון: אמוס.
3. 2. איני יודע אם הכוונה ללולביהם של אנשי הקהילות, של היחידים שרכשו לעצמם לולבים (ושאר המינים), או שכוונתו ללולב 'הקהל', הציבורי, שהקהילה רכשה עבור אלו שלא השיגה ידם לרכוש לעצמם ארבעת המינים. ולשון מחברנו נוטה לאפשרות האחרונה. על המנהג לרכוש ארבעת המינים לכל הקהילה ותפוצתו, ראה: הרב י' גולדהבר, מנהגי הקהילות, ב, ירושלים תשסח, עמ' קכט-קלב.
3. בבלי, סוכה לב רע"א [=להלן], ליד הערה 15 ובה].
4. רש"י, סוכה לב ע"א, ד"ה 'נחלקה התימות'.
5. כלומר, כן סוברים בטעות אותם "בני אדם החושבים שהם יודעים בהלכות המועדים". כי באמת, כן לדעת מחברנו, רש"י סובר, שאפילו "אם הנסדק העלה אמצעי הזה מראשו לטופו ולא הגיע הסדרק לשדרא, הרי זה הוא לולב כשר" (להלן, ליד הערה 30. וחזר על דבריו להלן, ליד הערה 101).
6. אכן, יש ראשונים הפוסלים אפילו אם התימות (העלה הכפול האמצעי) נחלקה במשהו או בטפח (עי' אנציקלופדיה תלמודית, לו, ערך 'לולב', עמ' שיא-שיב ובהערות), וכנראה מחברנו לא הכיר דעות אלו, אחרת לא היה מתבטא בחריפות כזו כנגד השיטה הפוסלת בנחלק מקצתו. אך עדיין לא מצאתי ששיטה זו נסמכת על פירוש רש"י, כהבנת אותם "בני אדם החושבים שהם יודעים בהלכות המועדים", נגדם יוצא מחברנו.
7. לפי הבניין במקור הערבי ("אלמתעבדון") היה ניתן לתרגם: "המתעבדים", וכנראה שיש בכך רמיזה גנאי, למציגים עצמם כעובדי ה' ואינם כאלו, על משקל "המתפלספים" בספרות חכמי ספרד ערב הגירוש, ו"המתקבלים" בחיבורי ר' משה קורדובירו. ראה: ש' צדיק, 'בין פילוסופים למתפלספים: על קיומו של זרם יהודי בעל אידאולוגיה הכופרת בשמירת מצוות בימי הביניים', מחשבת ישראל, א (תשעט), עמ' 79-94; הרב י' זייבלד, 'העקידת יצחק' ומשנתו: פרקי עיון ותולדה, פרק שמיני, סעיף ג, הערה 937 (בדפוס). תודתי לידידי הרב יהודה זייבלד על הערה זו.
8. כנראה: אלו שפסלו את הלולבים, בתואנות שווא, למחברנו, הוצרכו לרכוש לולבים חדשים ופזרו את כספם לחינם.
9. מחברנו סובר, ששיטת רש"י היא המחמירה ביותר ב'נחלקה התימות' (עי' להלן, ליד הערה 31), ולכן הוא כותב: "אפילו לפי שיטת רש"י ז"ל". אך באמת, יש פוסקים שהחמירו ממנו; עי' להלן, שם.
10. איני יודע מה עניינן של שלוש עבירות חמורות לכאן. ושמא הכיר מחברנו מאמר בסגנון: המורה שלא כהלכה (או: תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה), הרי הוא כעובר על עבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות. אך לא הצלחתי לאתר כזה מאמר, רק בנוגע לדימוי לעבודה זרה, בבבלי, סנהדרין ז ע"ב: "כל המעמיד דיין שאינו הגון, כאילו נוטע אשירה בישראל". וצ"ע.

♦ מוריה, שנה שלושים ושמונה, גליון י—יב (תנד—תנו), אלול תשפ"ב

אומר, שבמשנתנו נאמר: נקטם ראשו, נפרצו עליו - פסול, נפרדו עליו¹¹ - כשר¹². ופירש התלמוד ואמר: אמר רב נחמן: לא שנו אלא נקטם, אבל נסדק - כשר¹³. ופירש עוד ואמר: אמר רב פפא: נפרדו עליו - דאיפרוד אפרודי, נפרצו עליו - דעבידי כי חופיא¹⁴. והביא את לשון הברייתא: לולב קוויץ, כוויץ, סדוק, עקום, דומה למגל - פסול; חרות - פסול; דומה לחרות - כשר. אחר כך הביא ואמר: באעי רב פפא: נחלקה התיזמת מהו¹⁵. אלו הם הלשונות שאין בהם ספק¹⁶, וכל מה שאמרו הגאונים והמפרשים והפסקנים, מכאן הבינו ואמרו מה שאמרו, והמחלוקת הטהוורת מתוך חילוקי הסברות וחסרון הידיעה באמיתת השמות¹⁷, והמשתגע וחושב אחרת, אינו בכלל "מדבר"¹⁸.

והנני אומר, שאין חולק שפירוש נקטם ראשו הוא שנחתך ראש הלולב, אלא שנפלה המחלוקת מהו ראש הלולב. יש מהם מי שסובר שראשו הוא שלשת העלים שכראשו הדבוקים בסוף השדרה¹⁹, ויש מהם מי שאומר שהוא עלה אחד, כלומר הכפול²⁰, ויש מהם מי שאומר שראש הלולב הוא סוף השדרה²¹. ולכן סוברים הראב"ד ומקצת הגאונים²², שכאשר נחתכו לגמרי שלשת העלים שעל השדרה ולא נחסר דבר מהשדרה, הוא כשר. ולפי שיטת המחמירים בדיון זה²³, כשנסדק מיעוט

11. במקור: "נפרצו עליו". ותיקנתי.

12. משנת סוכה, ג א; בבלי, סוכה כט ע"ב.

13. בבלי, סוכה לא סע"ב. ולפנינו: "אמר רב הונא", בדפוסים ראשונים (ויניציאה רפ-רפג; פיזרו רסט-רעו) ובשני כתבייד (מינכן 95; אוקספורד 366). אבל בכתבייד אחרים: "אמר רב הונא אמר רב חנינא" (הספרייה הבריטית 400; מינכן 140; ביהמ"ל 1608; וטיקן 134), ובדומה לכך: "אמר רב חונא אמר ר' חנינא" (אוקספורד 2677), או: "אמר רב אמר ר' חנינא" (CUL: T-S Misc 26.53/18), ורק בשני כתבייד: "אמר ר' חנינא" בלבד (אלאו 270; CUL: T-S NS 329.431), כנוסח מחברנו להלן, ליד הערה 56. אך כנוסחו כאן: "אמר רב נחמן", לא מצאתי! כל רישום עדי הנוסח נעשה על ידי מאגר הכי גרסינן.

14. בבלי, סוכה לא רע"ב

15. אצטט את העניין כולו (בבלי, סוכה לא סע"ב-לב רע"א), כשהוא מחולק לסעיפים, להקל על המעיין וגם מפני שהמחבר הביאו בסדר קצת שונה:

[א] נקטם ראשו. אמר רב הונא: לא שנו אלא נקטם, אבל נסדק - כשר.

[ב] ונסדק כשר? והתניא: לולב כפוף, קוויץ, סדוק, עקום דומה למגל - פסול; חרות - פסול; דומה לחרות - כשר. אמר רב פפא: דעביד כהימנך. עקום דומה למגל, אמר רבא: לא אמרן אלא לפניו, אבל לאחוריו - ברייתיה הוא. אמר רב נחמן: לצדדין כלפניו דמי, ואמרי לה: כלאחוריו דמי. ואמר רבא: האי לולבא דסליק בחד הוצא - בעל מום הוא, ופסול.

[ג] נפרצו עליו וכו': אמר רב פפא: נפרצו - דעביד כי חופיא, נפרדו - דאיפרוד אפרודי.

[ד] בעי רב פפא: נחלקה התיזמת מהו? תא שמע, דאמר ר' מתון אמר רבי יהושע בן לוי: ניטלה התיזמת - פסול. מאי לאו, הוא הדין נחלקה? לא, ניטלה שאני, דהא חסר ליה. איכא דאמרי: אמר ר' מתון אמר רבי יהושע בן לוי: נחלקה התיזמת, נעשה כמי שניטלה התיזמת, ופסול.

16. כלומר, לא נפל ספק ב"לשונות" המשנה, הברייתות והתלמוד, שכל החכמים הסכימו לנוסח שהביא.

17. בויהו ההגדרות; מהו 'נקטם ראשו', 'נפרצו עליו' ו'נפרדו עליו'.

18. כלומר, אינו בכלל אדם. כי המאפיין המרכזי של אדם הוא כוח הדיבור. השווה: בראשית ב ז, ובתרגום אונקלוס.

19. כן בספר העיטור (ח"ב, חלק עיטור סופרים, הלכות סוכה ולולב, סימן תתקכג, מהדורת מכון כנסת, ירושלים תשעט, עמ' רח): "ומסתברא 'נקטם ראשו', לא שנקטם קצת מן העלה העליונה, אלא שנקטמו שלשה העלין העליונים עד השדרה ולא נגע בשדרה". והובאו דבריו בטור, או"ח, סימן תרמה, סעיף ו.

20. התיזמת. וכן בארחות חיים, א, הלכות לולב, סימן י, פירינצי תקי, דף קיד רע"א, בשם רש"י ועוד ראשונים, ועי' גם אנציקלופדיה תלמודית, לו, ערך 'לולב', עמ' שכא-שכב הערה 431, לראשונים נוספים הסוברים כן.

21. זו דעת הראב"ד. עיי' הלכות לולב לראב"ד, עמ' כ, והובאו ונידונו דבריו בחידושי ריטב"א, סוכה כט ע"ב (ד"ה 'נקטם ראשו'), וחידושי ר"ן על הרי"ף, דף יד ע"א בדפי הרי"ף (ד"ה 'נקטם ראשו'). ועי' גם: טור ובית יוסף, או"ח, סימן תרמה סעיף ו.

22. הם בעלי הדעה האחרונה, "שראש הלולב הוא סוף השדרה".

23. אולי צ"ל: "ואפילו לפי שיטת המחמירים בדיון זה", והכוונה לשיטה דלעיל, ליד הערה 20, שנקטם ראשו הוא "עלה אחד, הכפול".

העלה האמצעי ופסקו, הרי הוא כשר²⁴, כל שכן אם נחלק²⁵, טפשי עולם פוסלים אותו כשנסדק העלה האמצעי הזה, ואפילו אם לא נסדק אלא במקצת²⁶, וחושבים שרש"י ז"ל אומר כן²⁷. וזהו לשון רש"י ז"ל²⁸: נחלקה התיימת: שני העלים העליונים האמצעיים, ששם השדרה כלה, נחלקו זה מזה, ונסדקה השדרה עד העלים שלמטה מהם. הרי שלרש"י ז"ל, אם נסדק העלה האמצעי הזה מראשו לסופו ולא הגיע הסדק לשדרא²⁹, הרי הוא לולב כשר³⁰. והוא ז"ל המחמיר בדין זה יותר מכל ראשוני החכמים³¹, לפי שהוא סובר, שהתיימת היא העלה הכפול העומד על ראש השדרה.

נפרצו עליו³²: נחלקו החכמים ז"ל בפירוש נפרצו מה הוא. הר"ם ז"ל סובר, שפירושו מעניין פרוץ מרובה על העומד³³, דוגמת הבנין שנהרס ונפל, וכשעלי הלולב נפרדו וירדו למטה ונעשה היפך גידולו הטבעי³⁴, זהו פירושו לנפרצו בלולב ובהדס ובערבה³⁵. ורבי יצחק סובר, שפירוש נפרצו הוא, שנעקרו העלים מהתדבקותם בשדרה ונשארו מחוברים בדבר מועט שנשאר מהתדבקות זו³⁶;

24. אבל אם נסדק רובו של העלה האמצעי - פסול. וכן כתב ריטב"א בשם רבותיו של רבינו יונה גירונדי: "דנקטם ראשו, היינו, נקטם העלה העליון האמצעי העולה על כולם, שהוא ודאי ראש לולב, אלא שהיה נראה, שאינו נפסל אלא כשנקטם ראשו רובו של עלה. וכן כתב הר"ר יונה ז"ל בשם רבותיו" (חידושי ריטב"א, סוכה כט ע"ב, ד"ה ויש אומרים דנקטם). וכך בבית הבחירה למאירי, סוכה כט ע"ב, ד"ה נקטם ראשו: "נקטם ראשו - פסול... ראש העלה העליון, והוא התיימת. ויש אומרים, ברוב העלה". וכן במגיד משנה, הלכות לולב, ח ג, בשם "ויש מי שאומר".

25. אם נחלקה העלה האמצעי ('התיימת') לאורכה.

26. כוונת המחבר ב"טפשי עולם" לאותם "בני אדם החושבים שהם יודעים בהלכות המועדים וביותר מכן, בעודם להיפך", והם פוסלים את לולביהם הכשרים של הקהילות, כדבריו בראש המאמר. אמנם כמה מהראשונים סוברים כמותם, ופוסלים לולב שנסדק מקצת העלה האמצעי: ראה מגיד משנה, הלכות לולב, ח ג: "נקטם ראשו - פסול. ורבו בזה הפירושים, והנכון, שנקטם ראש העלה העליון שבו כלה הלולב. ויש מי שאומר, שאינו פסול אלא אם כן נקטם רובו, ויש לחוש אפילו בכל שהוא". וכן בחידושי ריטב"א, סוכה כט ע"ב, ד"ה ויש אומרים דנקטם. ראה שם.

27. לא מצאתי במקורות שלפנינו, התולים סברא זו בפירוש רש"י.

28. רש"י, סוכה לב ע"א, ד"ה נחלקה התיימת'.

29. כנראה כוונתו, שהשדרה עצמה לא נסדקה, אלא רק התיימת שמעליה.

30. כן גם כתב להלן, ליד הערה 101: "ושיטתו ז"ל [=שיטת רש"י], שכאשר נסדק העלה האמצעי הזה כולו, ולא הגיע הסדק לשדרה, הרי הוא לולב כשר, וכל שכן אם נסדק מקצתו, שהוא לולב כשר". גם בתרומת הדשן, סימן צו, הסביר כן בדברי רש"י: "ולא מיקרי נחלקת אלא אם כן נחלקת עד למטה מן העליון". לדעת נוספות בפירוש דברי רש"י, עי' אנציקלופדיה תלמודית, לו, ערך 'לולב', עמ' שיא-שיב ובהערות.

31. לאמיתו של דבר, שיטת רש"י ב"נחלקה התיימת" אינה המחמירה ביותר, שיש ראשונים הפוסלים אפילו אם שני העלים העליונים נחלקו במשהו, בטפח או ברובו. ראה: אנציקלופדיה תלמודית, לו, ערך 'לולב', עמ' שיא-שיב ובהערות.

32. משנת סוכה ג א; בבלי, סוכה כט ע"ב: "נפרצו עליו - פסול. נפרדו עליו - כשר".

33. משנת כלאים, ד ד; תוספתא, עירובין, ו יד, ועוד הרבה.

34. רמב"ם, הלכות לולב, ח ג: "נפרדו עליו זה מעל זה ולא נדלדלו כעלי החריות - כשר. נפרצו עליו, והוא שידלדלו משרדו של לולב כעלי החריות - פסול".

35. פסול נפרצו עלי ההדס והערבה מפורש במשנת סוכה, ג ב-ג [=בבלי, סוכה לב ע"ב; לג סע"ב], אבל ברמב"ם (הלכות לולב, ח ה-ו) הביא את פסול "נפרצו עליה" בערבה בלבד ולא גם בהדס, משום שגרס בפסולי ההדס: "נפרטו עליו", היינו נשרו לגמרי. כן ביאר במגיד משנה, שם, הלכה ה. ותמוה אפוא שמחברנו (כאן ולהלן, ליד הערה 47) מסביר מהו 'נפרצו' בהדס לדעת הרמב"ם! אמנם בנוגע לדבריו, ש'נפרצו' בערבה זהה ל'נפרצו' בלולב, כן במגיד משנה, שם, הלכה ו (המוסגר נוסף ממני): "לפי דעת רבינו והלכות [=רי"ף] נראה, שפירושה [של 'נפרצו עליו' בהדס], שנדלדלו מהקנה שהן מחוברות בו, דומה לפירושם בנפרצו עליו של לולב".

36. איני יודע מיהו 'רבי יצחק' הסובר כן, וגם לא מצאתי שיטה זו בראשונים, אם כי דבריהם בעניין לא תמיד מבוררים וניתן לתלות שיטה זו בכמה מהם, שלא באופן מוכח. מחברנו מביא מתורתם של ר' יצחק אלפאסי (רי"ף) ור' יצחק אבן-גיאת, אך לא בכינוי הסתמי 'רבי יצחק' כמופיע כאן (את הרי"ף הוא מביא בשם "הרב אלפאסי" [להלן, ליד הערה 93], "הריא"ף" [פאס וחכמיה, ב, עמ' 35], ור"ב' יצחק אלפאסי ז"ל" [פאס וחכמיה, ב, עמ' 35]).

♦ מוריה, שנה שלושים ושמונה, גליון יב (תנד-תנו), אלול תשפ"ב

ויתכן לפרש על דרך זה בנפרצו דהדס ודערה³⁷. אבל אם סידרו אותם אלא שהם נופלים בלבד, כמו שאמר הר"ם במז"ל, אינו נחשב לדעתו נפרצו. והר"ם ב"ן ז"ל סובר, שנפרצו עליו דלולב הוא, שנחלקו כל העלים ממקום חיבורן, בכך שנסדקו בצידם החיצון ונפרדו³⁸. והוא לדעתי שיטת פירוש התלמוד³⁹, במה שאמר: נפרצו עליו דעבידי כי חופיא⁴⁰, כי חופיא הוא שמם של עלי הלולב המופרדים כשקולעים אותם ומגפרים אותם, והם מוכנים לארוג מהם כבלים, לתפור מהם סל וכיוצא בזה⁴¹, כמו שמבואר בהגוזל קמא⁴²: האי מאן דגזל לולביא מחבריה ועבידיה הוצי – קני, מעיקרא לולביא דהשתא הוצי⁴³. הוצי ועבידיהו חופיא – קני, מעיקרא הוצי והשתא חופיא. חופיא ועבידיה שישורא⁴⁴ – לא קני, סתר ליה והוי חופיא. הרי נתבאר ממאמר זה שהחופיא היא שמו של מה שמוכן לארוג ממנו את הכבלים. ואם יש מי שמפרש שלא כפירוש זה, מפני שהוא נאחז במאמר התלמוד⁴⁵: דעבידי כי חופיא, ואינו אומר: דעבידי חופיא⁴⁶. הרי נאמר לו, שהעלים הללו אינם משמשים לחופיא, לפי שאת עלי החופיא חולקים חלוקה מצד השדרה, וקולעים אותם ומגפרים אותם, ואם כן הרי באמת אינו אלא כי חופיא, לא חופיא. ואם יאמר, וכיצד יתכן נפרצו עליו בהדס וערבה לפי שיטה זו, נאמר לו, שהתלמוד כבר הבדיל והפריד נפרצו עליו דלולב מן נפרצו עליו דהדס וערבה, במה שאמר דעבידי כי חופיא בלולב, ולא אמר כן בהדס וערבה. ואולם נפרצו עליו דהדס וערבה הרי הוא כמו שפירשו הר"ם במז"ל⁴⁷, או כמו שפירש רבינו יצחק⁴⁸, שיתכן בהם כפירושה⁴⁹. והר"ם במז"ל העדיף שיהיה ללשון נפרצו פירוש אחד בשלשם⁵⁰, אך מה נאה ונכון העיון. ויש שיטות רבות מהגאונים בנפרצו עליו דלולב כמו בסוכה הר"ם במז"ל. ובה"ג כתב⁵¹: התיימה, גבא דהוצי.

46; וכן יש לתקן שם, עמ' 46], ואילו את ר' יצחק אבן גיאת הוא מזכיר תמיד בשמו ובשם אביו [ע"י להלן, ליד הערה 92; פאס וחכמיה, ב, עמ' 35]], ובמיוחד שדעתם של רי"ף ור' יצחק אבן גיאת ב"נפרצו עליו" של הלולב אינו כמבואר כאן, אלא רי"ף סובר כרמב"ם (ע"י רי"ף, סוכה, טו ע"א מדפי הרי"ף, כהבנת בית יוסף, אר"ח, סימן תרמה סעיף ב, ועוד), ודעת ר' יצחק אבן גיאת (שערי שמחה, א, הלכות לולב, ירושלים תשנח, עמ' קלח) היא כרש"י, שהעלים נתלשו לגמרי מן השדרה "ואינם מחוברין אלא על ידי אגודה" (פירוש לסוכה כט ע"א, ד"ה נפרצו). גם לא ניתן לומר שרבי יצחק זה הוא ר' יצחק בר אבא מארי ממשיליה, בעל 'ספר העיטור', כי הוא מסביר את "נפרצו עליו" בלולב כשיטת רמב"ן, דלהלן, ליד הערה 38 ובה; ע"י ספר העיטור, ח"ב, חלק עיטור סופרים, הלכות סוכה ולולב, סימנים תתקכג, תתקכה, עמ' רח, רי.

37. כלומר, עלי ההדס והערבה "נפרצו", שנתלשו ברובם אך עדיין מחוברים לקניהם "בדבר מועט".

38. השגות רמב"ן על הלכות לולב לראב"ד, ענין נפרצו עליו, עמ' מה: "מכאן נלמוד, דנפרצו עליו זהו חתכון של עלין לאורכן באמצע".

39. על הסברו זה חוזר מחברנו, בקיצור, גם להלן, ליד הערה 96.

40. בבלי, סוכה לב רע"א.

41. "מגפרים אותם" הוא, כנראה, עישון בגופרית. וכנראה היו מעשנים בגופרית את עלי הדקל והלולב קודם שהתקינו מהם סלים, חבלים וחפצים שונים, שהגיפור ייבש את העלים וסייע בשימורם. ואינו מכיר תיעוד לתהליך.

42. בבלי, בבא קמא צו סע"א.

43. לפנינו בבבלי שם: "והשתא הוצי". וכן נכון.

44. לפנינו, בבלי שם: "ששורא", וכך בדפוסים ראשונים (שונצינו רמד-רמט; ויניציאה רפ-רפג), אבל בכתביהיד: "שישורא" (המבורג 165; מינכן 95; אסקוריאל), או: "ששורי" (וטיקן 116). כל עדי הנוסח נרשמו על"פי הכי גרסינן'.

45. ע"י לעיל, הערה 40.

46. כן ביאר הראב"ד בדעת הרי"ף. ראה: הלכות לולב לראב"ד, ענין נפרצו עליו, עמ' טז.

47. ע"י לעיל, ליד הערות 34-35 ובהן.

48. ע"י לעיל, ליד הערה 36.

49. כן גם כתב לעיל, ליד הערה 37: "ורבי יצחק סובר, שפירוש נפרצו הוא, שנעקרו העלים מהתדבקותם בשדרה ונשארו מחוברים בדבר מועט שנשאר מהתדבקות זו; ויתכן לפרש על דרך זה בנפרצו דהדס ודערה".

50. ע"י לעיל, ליד הערה 35.

51. הלכות גדולות, א, הלכות לולב, מהדרת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 347.

נפרדו עליו - כשר⁵². נפרדו ולא ירדו⁵³, והוא מה שהברייתא קראה לו: דומה לחרות, ואמרה: דומה לחירות - כשר⁵⁴. ולכן סובר הר"ם במו"ל שמה שאמרה המשנה: נפרצו עליו - פסול, הוא מה שאמרה הברייתא: חרות - פסול; ומה שאמרה המשנה: נפרדו עליו - כשר, הוא מה שאמרה הברייתא: דומה לחרות - כשר⁵⁵.

אמר רב חנינא: לא שנו אלא נקטם וכי⁵⁶. רוצה לומר, שאם נחתכו העלים הללו שבראשו⁵⁷, הוא פסול⁵⁸. ואם נסדקו ונעשה כל אחד מהשלושה שנים, הרי הוא כשר⁵⁹.

אמר רב פפא: נפרדו עליו, דאיפרוד איפרודי וכי⁶⁰. פירשנוהו⁶¹.

תני אלולב⁶²: קוויץ⁶³. רוצה לומר, עם קוצים, נגזר מקוץ. כלומר, שיש בשדרתו חודים⁶⁴, כחודים שיש באתרוג ובאטר. כוויץ⁶⁵: מכורץ. כלומר, נצמד⁶⁶. נגזר משורש מכרץ, כויץ, והוא מי שצלעותיו נצמדים עליו עד שנסגר ונעשה כמו מטה וגליל.

סדוק - 'משקוק' [בערבית]⁶⁷. ומאחר שאמר התלמוד⁶⁸: נסדק - כשר, הרי נגלתה הסתירה⁶⁹.

52. משנת סוכה, ג א; בבלי, סוכה כט ע"ב: "נפרצו עליו - פסול, נפרדו עליו - כשר".
53. כי אם "עלי הלולב נפרדו וירדו למטה, ונעשה היפך גידולו הטבעי", הוא "נפרצו", לדעת הרמב"ם (לעיל, ליד הערה 34), שבשיטתו נוקט מחברנו.
54. בבלי, סוכה לב רע"א [=לעיל, הערה 15]: "חרות - פסול, דומה לחרות - כשר".
55. כן בפירוש המשנה לרמב"ם: "נפרצו עליו, הוא שישברו עליו משדרו של לולב שהן קבועין בו, ויהיה כחריות של דקל... ונפרדו עליו, הוא שנפרדו זה מזה, אבל לא נתדלדלו ולא נתרפו" (משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ב, סוכה ג א, תרגום ומהדורת הרב י" קאפח, ירושלים תשכד, עמ' קפא). וכך ברמב"ם, הלכות לולב, ח ג: "נפרדו עליו זה מעל זה ולא נדלדלו כעלי חריות - כשר. נפרצו עליו, והוא שידלדלו משדרו של לולב כעלי חריות - פסול". על הדברים האחרונים חזר מחברנו, בסגנון שונה, להלן, ליד הערות 86-89.
56. בבלי, סוכה לא סע"ב [=לעיל, הערה 15]: "אמר רב הונא: לא שנו אלא נקטם, אבל נסדק - כשר". ועל נוסח מחברנו: "אמר רב חנינא", עי' לעיל, הערה 13.
57. מהמשך המשפט נראה, שנקט כשיטת "ספר העיטור", שראש הלולב הוא "שלת העלים שבראשו הדבוקים בסוף השדרה" (לעיל, ליד הערה 19 ובה).
58. שזהו "נקטם ראשו" של הלולב, הפוסל.
59. ולא כשיטות המחמירים בזה; עי' לעיל, ליד הערה 24 ובה.
60. בבלי, סוכה לא רע"ב
61. עי' לעיל, ליד הערה 52.
62. כלומר, נאמר בברייתא בנוגע ללולב. ראה בבלי, סוכה לא סע"ב - לב רע"א [=לעיל, הערה 15]: "תניא: לולב כפוף, קוויץ, סדוק, עקום דומה למגל - פסול; חרות - פסול; דומה לחרות - כשר". ומכאן ועד להלן, ליד הערה 89, מסביר המחבר את הפסולים שנמנו בברייתא זו.
63. מחברנו אינו מפרש את "לולב כפוף", שלפני ל"קוויץ". ושמה זו גרסתו בתלמוד, אך לא מצאתי לו חבר בעדי הנוסח שנרשמו ב"הכי גרסינן".
64. כך בפירוש רש"י, סוכה לב רע"א: "קוויץ, שיוצאין בשדרה שלו עוקצין כמין קוצין". ולא כביאור רמב"ן, ש"הקוויץ עצמו אינו אלא בלולב, שפעמים נעשין עלין שלו בקוצין... העלין עצמן נעשין בו לקוצין" (השגות רמב"ן על הלכות לולב לראב"ד, ענין הפסולים שלא הזכירו חכמים, עמ' מט).
65. לגרסתנו בתלמוד, נזכר רק 'קוויץ', וכן בדפוסים ראשונים (ויניציאה רפ-רפג; פיזרו רסט-רעו) ובכמה כתיבייד (מינכן 95; ביהמ"ל 1608; אוקספורד 366). אחרים גורסים 'כוויץ' בלבד (אנלאו 270; אוקספורד 2677; וטיקן 134; CUL: T-S NS 329.431), ומחברנו גורס, גם 'וויץ וגם 'כוויץ' כמתועד בשני עדי נוסח (מינכן 140; וכנראה גם: CUL: T-S Misc. 26.53/18), ובגרסת הרי"ף (דף טו ע"א), לרוב עדי הנוסח שלו.
66. כן בבית הבחירה, סוכה לב רע"א, ד"ה 'קוויץ': "כוויץ.. והוא שעלי הלולב פשוטות, וכשמתכווצות - הרי זה מום". ובפירוש הר"ן על הרי"ף, דף טו רע"א, נראה שפירש באופן שונה.
67. המוסגר ממני, לתוספת ביאור.
68. עי' לעיל, הערה 56.
69. כלומר, נראתה ונגלתה הסתירה בין שתי המימרות.

♦ מוריה, שנה שלושים ושמונה, גליון יב (תנד-תנו), אלול תשפ"ב

ודחייתך, שמה שאמרה הבריתא: סדוק, הוא דעביד כהימנך⁷⁰, והוא כדמות מחט ארוכה שבראשה יש התפצלות, שמשמשים בה לחלק מהמאכלים, וזו צורתה: Y.71 ופירושה, שהסדק מגיע לשדרה ונסדק קצת ממנה⁷². ומאמר התלמוד: נסדק – כשר, הוא כאשר נסדק [...] ⁷³ העלה שבראש השדרה, הראשון, היחיד, לשיטת מי שסובר כן, כמו שנתבאר⁷⁴. אבל רש"י ז"ל, מאחר שסובר שהתיימת היא העלה האמצעי שבראש הלולב⁷⁵, ונמצא לדעתו שנסדק פסול⁷⁶, הוצרך לחסר דבריו⁷⁷, ופירש, שנסדק הוא שנברא מתחילה עם שדרה שיש בה התפצלות כצורת ההמנך⁷⁸. וכבר השיג עליו רבינו יעקב ז"ל השגות נכונות⁷⁹.

ונראה לי, שמה שהביא את רש"י ז"ל וההולכים בשיטתו לומר, שהתיימת היא על ראש הלולב, הוא לפי שהם מצאו שרז"ל הביאו סמך, ואמרו⁸⁰: מאי תיימת, כדכתיב: "יהיו תמים על ראשו"⁸¹. וסבר, שראייתם היא מ"תמים על ראשו". אמנם באמת, הראיה היא מ"תמים" בלבד. וכבר הביא בה"ג ז"ל פסוק זה, אף על פי שהוא סובר שהתיימת היא גבא דהוצי⁸².

עקום דומה למגל, ששדרתו עקומה לצד פניו. וכבר אמרו ז"ל⁸³: אמר רבא: לא אמרן אלא לפניו, אבל לאחריו, ברייתיה היא. ואם היה עקום לאחד מהצדדים פסול⁸⁴, וכן נפסקה ההלכה: עקום לצדדיו, כעקום לפניו דאמי ופסול⁸⁵.

70. הכל בבבלי, סוכה לא סע"א-לב רע"א: "ונסדק כשר? והתניא: לולב כפוף, קרוץ, סדוק... פסול... אמר רב פפא: דעביד כהימנך".

71. כוונתו לכלי המאכל 'מזלג', בעל שני ראשים, שהשתמשו עמו כדי לחלק את המאכלים לסועדים. את הכלי הזה, בשימוש בסעודה לצורך אכילה, תואר בפירוש רבינו חננאל, בבא מציעא כה ב (מהדורת הרב י"ב סולובייצ'יק, ירושלים תשעב, עמ' צח), והוא קוראו 'המנך'. זה לשונו: "פירוש 'המנך', כלי שיש בו שני ראשים, כגון המזלג, שיש לו ג' שיניים, ודרך בני יון להחזיק חתיכת הבשר ולחתוך הסכין ולוכל [=ולאכול], ונוטל זה שחותך ונותנו לתוך פיו, ואין ידיו נוגעות בבשר כלל מפני הזוהמה".

72. כן פירש הראב"ד בהלכות לולב, עמ' כ וסוף עמ' כב; והשווה לעיל, ליד הערה 21 ובה. וכן בספר המכתם, סוכה לב ע"א, מהדורת הרב א' סופר, עמ' 69-70: "ואם נסדק ועבר כיהמנך, פירוש, שבא הסדק עד תוך השדרה, ולכן הוא פתוח".

73. תיבה אחת שאינה קריאה בכתב-היד, ואולי יש להשלים: "אפילו".

74. ע"י לעיל, ליד הערות 19-22. כנראה מחברנו ממשך לבאר את "נסדק כשר" לפי הראב"ד, שאפילו אם נסדקה התיימת ("העלה שבראש השדרה"), כשר.

75. ע"י לעיל, ליד הערה 28.

76. היינו, אם נסדק העלה האמצעי עד סופו גם אם לא נסדקה השדרה. אמנם לעיל, ליד הערות 29-30, נראה שמחברנו הסביר את דברי רש"י באופן שונה. יעויין שם, וצ"ע.

77. כלומר, לכתוב דברים חסרים, לא טובים. כן להבנת מחברנו.

78. רש"י, סוכה לב רע"א, ד"ה 'אלא' (המוסגר על-פי לעזי רש"י): "דעביד כי הימנך: [מעין מזלג בעל שתי שיניים] של ברזל של סופרים, שיש לו שני ראשים וראשו אחד מפוצל, כך גדל הלולב כמין שתי שדראות, מחצית עלין לכאן ומחצית עלין לכאן".

79. כנראה כוונתו לר' יעקב בן הרא"ש, בעל הטורים, שהקשה על שיטת רש"י (ע"י טור, או"ח, סימן תרמה, סעיף ז), אם כי לא "השיג השגות נכונות", היינו כמה השגות ותמיהות אלא רק אחת בלבד.

80. אם ברז"ל" כוונתו לחז"ל בעלי התלמוד והמדרשים, הרי שאין שם כזה מאמר, אלא כן הוסבר בספר הלכות גדולות (ע"י להלן, הערה 82), וממנו לכמה ראשונים

81. שמות כו כד.

82. ע"י הלכות גדולות, א, הלכות לולב, עמ' 347-348. והשווה לעיל, ליד הערה 51. ולא מצאתי חבר להסברו של מחברנו בדעת רש"י.

83. בבלי, סוכה לב רע"א [=לעיל, הערה 15].

84. בבלי, סוכה שם.

85. כן ברי"ף, סוכה, דף טו ע"א; רמב"ם, הלכות סוכה, ח ג; טור ושו"ע, או"ח, סימן תרמה סעיף ח. ולשון מחברנו קרובה לסגנונו של ר' יצחק אבן-ג'יאט (שערי שמחה, א, הלכות לולב, עמ' קלז): "ואם עקום לצדדיו, כעקום לפניו דמי ופסול".

חרות ודומה לחרות⁸⁶, כשנעשה כחריות שעליהן פתוחים ונופלים, כל זמן שהוא בתוך הדקל ואינו נעשה חריות נקרא חרות, כלומר דומה לחריות של דקל והוא ה'גראיד' [בערבית]⁸⁷. וכשעליו נפתחים ונפרדים ואינם יורדים, הרי הוא דומה לחרות⁸⁸, ועליו אמרה המשנה: נפרדו עליו - כשר⁸⁹. באעי רב פפא: נחלקה התיימת מהו וכו'⁹⁰. נחלקו המפרשים בבעיא זו. בעל ה"ג ורבים מחבריו הגאונים⁹¹, והר' יצחק בן גיאת⁹² והרב אלפאסי⁹³ והרמב"ם ז"ל⁹⁴ סוברים, שפירוש התיימת הוא עלי הלולב הכפולים, ואם נחלקו כולם או רובם, והיה כל אחד כפול ונפרד, הרי הוא פסול מחמת בעיא זו. וזהו פירוש נפרצו עליו, לדעת הרמב"ם ז"ל⁹⁵. ועם חולשת עיוני וידיעתי הנני אומר, שכיון שאמרנו⁹⁶, שנפרצו עליו הוא שנפרדו זוגות העלים ונפרד כל עלה מאחיו, והוא עניין פירוש התלמוד: דעבידי כי חופיא, אם כן מתפרשת הבעיא, ששאל רב פפא ואמר, שכאשר נסדקו העלים הללו מצידם החיצון ונשאר מחוברים, כלומר, שכל אחד מהם מחובר לשני ודבוק בו כפי שהיה כשהיו כפולים, האם נחשיב אותו כמו נפרדו עליו וכשר או כמו נפרצו עליו ופסול. וזהו עניין נחלקה התיימת, כלומר, נחלקה ולא נפרדה. אמנם מה שסובר הר"ם ב"ן ז"ל⁹⁷, שאם היתה התיימת גבא דהוצאי, יקשה ממה שנאמר בבעיא: נחלקה התיימת. על כך יכולים אנחנו לומר⁹⁸, שהתיימת שם המין ההוא, ונפרצו עליו הוא החלוק וההפרד ממנו. והיתה התשובה, שכאשר נחלקה התיימת פסול, לפי שמאחר שנסדקו העלים הללו, כל זמן שהם נשארים מחוברים הרי הם הולכים ונפרדים, ופרצה זו נכללת בנפרצו עליו. ורש"י ז"ל סובר, שהתיימת היא העלה הכפול האמצעי שבראש השדרה⁹⁹, כמו שאמרנו את התנגדותנו¹⁰⁰. ושיטתו ז"ל, שכאשר נסדק העלה האמצעי הזה כולו, ולא הגיע הסדק לשדרה, הרי הוא לולב כשר¹⁰¹, וכל שכן אם נסדק מקצתו, שהוא לולב כשר. והאל למען שמו הגדול, יפתח לבנו בתורתו וישים בלבבנו יראתו ואהבתו¹⁰², אא"ם. תושלב"ע¹⁰³.

86. בבביתא (בבלי, סוכה לב רע"א): "חרות - פסול; דומה לחרות - כשר".

87. המוסגר ממני, לתוספת הסבר.

88. נראה שנקט כפירוש ספר המכתם, סוכה לב רע"א, עמ' 71: "חרות פסול. פירוש, שעליו וענפיו פתוחין וקשין כחריות של דקל, אבל דומה לחרות, כלומר, שהתחיל להתפתח ולהתפרד, כשר".

89. הכל כדבריו לעיל, ליד הערות 52-55. וראה שם בהערות למקורו.

90. המשך הסוגיא בבלי, סוכה לב ע"א [=לעיל, הערה 15].

91. ראה: הלכות גדולות, א, הלכות לולב, עמ' 347-348. על גאונים אחרים הסוברים כן, ראה: שערי שמחה, המצויין בהערה הבאה.

92. שערי שמחה, א, הלכות לולב, עמ' קלח.

93. רי"ף, סוכה טו ע"א.

94. רמב"ם, הלכות לולב, ח ד.

95. נראה שצ"ל: "לדעת הרמב"ם ז"ל", שכבר הביא מחברנו שהוא זה הסובר ש"נפרצו עליו" הוא, "שנסדקו [העלים] בצידם החיצון ונפרדו" (לעיל, ליד הערה 38; והשווה להלן, ליד הערה 97), בעוד ששיטת הרמב"ם שונה לחלוטין (עי' לעיל, ליד הערה 34 ובה).

96. לעיל, ליד הערה 39.

97. עי' לעיל, ליד הערה 95 ובה.

98. לא הבנתי לאשורם את דבריו הבאים.

99. עי' לעיל, הערה 28.

100. כנראה כוונתו לדבריו לעיל, ליד הערה 28.

101. כן גם כתב מחברנו לעיל, ליד הערה 30. ראה שם.

102. השווה מטבע תפילת ירבא לציון גואל, שאחרי תפילת העמידה של שחרית: "הוא יפתח לבנו בתורתו, וישם בלבנו אהבתו ויראתו".

103. כאן הועתק שירו של המחבר, הפותח 'אנא חמול עלי צורי ומשגבי', ולפניו כותרת: "קלת הדה אלאביאת ואנא מתמרציא מפלסא פי שהר סיון סנה ה'רמ"ד" [=אמרתו בתים אלו כשאני חולה ומרושש, בחודש סיון שנת ה'רמ"ד]. מצד תוכנו, אין לשיר כל שייכות להלכות לולב, וגם אין כל הוכחה שהוא נתחבר בסמיכות לכתובת הלכות לולב, אם כי שאין ראיה הפוכה. כך או כך, לא ראיתי צורך לפרסם כאן את השיר, כי הוא זכה לאחרונה למהדורה משובחת הכוללת ביאור מדוקדק. ראה: שמעוני, שירי רבי סעדיה, עמ' 430-432.

נספח: המקור בערבית־יהודית

אמ"ס יב"ץ.

למא ראת אנאס יזעמון בעלם הלכות מועדים ובאכת'ר מן דלך וצרוא יקלבוא וינטרוא ללקהלות פי לולבין כשרים ויפתון פיהא אנהא פסולים ויזעם בעצהם אן ד'לך מדהב רש"י פי בעיא דרב פפא אלתי הי נחלקה התיימת לאן רש"י ז"ל ירא אן התיימת הי אלורקה' אל מזדוגה אלוסטיה אדא אנשק בעצהא פהו פסול ויגעלון לד'לך מקאדיר מן רוסהם כמה עלמתהם גנונהם. פראית אן אתכלם עלי דלך כלאמא ואצ'חא לאבין גלט אולאיך אלמתעברון באלהדיאן וינחקן תבדיד אלמאל באלבאטל, ויט'הר אן תלך אלעיוב אלתי יגעלונה אולאיך אלמפתיון פי רוס אללולבין ליסת בעיוב ולו עלי מדהב רש"י ז"ל פאזיל בתבייני הדא עבודה זרה ושפיכות דמים וגילוי עריות.

פאקול אן נחן אלמשנה נקטם ראשו נפרצו עליו פסול נפרצו עליו כשור. ופסר אלתלמוד וקאל אמ' רב נחמן לא שנו אלא נקטם אבל נסדק כשור. ופסר איצ'א וקאל אמר רב פפא נפרדו עליו דאיפרוד איפרודי נפרצו עליו דעבידי כי חופיא ודכר נץ אלבריתא לולב קורץ כורץ סדוק עקום דומה למגל פסול. חרות פסול דומה לחרות כשור. תם דכר וקאל באעי רב פפא נחלקה התיימת מהו. הדא אלנצוץ אלתי לא ריב פיהא וכל מא קאלת אלגאונים ואלמפרשים ואלפסקנים מן הנא פהמתה וקאלתהא ואלאכתלאף צאר לאכתלאף אלפהום ואלגהל בחקאיך אלסמא ומן גן וזעם גיר הדא פאנה גיר מכאטב.

פאקול אן מעני נקטם ראשו לם יקע פיהא אכתלאף אן יריד בה אנקטע ראס אללולב ולכן וקע אלאכתלאף פי ראש אללולב מא הו פאן מנהם מן ירא אן ראשו תלאת'ה אוראק פי אעלאה מתצלה באכר אלשדרה ומנהם מן יקול ורקה ואחדה אי מזדוגה ומנהם מן יקול אן ראש הלולב הו אכר אלשדרה פלדלך ירא הרב"ד ובעץ' אלגאונים אן אדא אנקטעת אל תלאתה אוראק אלתי עלי אלשדרה בגמתלה ולם ינקץ' שיא מן אלשדרה הו כשור. ועלי מדהב אלמתקלין פי הדא אלחכם אדא אנקטע מיעוט אלורקה אלוסטיה וזאל פהו כשור כ"ש אם נחלק אלדי יפסלוה טפשי עולם באנשקאק תלך אלורקה אלוסטיה ולו כאן אלשק אקלהא ויזעמון אן רש"י ז"ל יקול בדלך. והדא נץ רש"י ז"ל, נחלקה התיימת שני העלים העליונים האמצעיים ששם השדרה כלה נחלקו זה מזה ונסדקה השדרה עד העלים שלמטה מהם. פענד רש"י ז"ל אן אדא אנשקת תלך אלורקה אלוסטיה מן אולהא לאכרהא ולם יצל אלשק ללשדרא פהו לולב כשור. והו ז"ל אלמתקל פי הדא אלחכם אכתר מן גמיע אולאי אלחכמים לכונה יזעם אן אלתיימת הי אלורקה אלואחדה אלמתניה אלקאימה עלי ראס אלשדרה.

נפרצו עליו אכתלפת אלחכמים ז"ל פי מעני נפרצו מא הו הר"מ ז"ל ירא אן מענאה מן מעני פרוץ מרובה על העומד מתל בניאן תהדס וסקט פאוראק אללולב אדא אנעזלת ותדלית אטראפהא לאספל וצארת [פי] עכס מן וצ'עהא [אל]טביעי פהדה הו מעני נפרצו ענדה פי אללולב ואלהדס <ואלערכה>. ורבי יצחק ירא אן מעני נפרצו הו אן אנכלעת אלאוראק מן אלתצאקהא באלשדרה ובקית מתעלקה בשי קליל יבקי מן דלך אלאלתצאק וקד יסוג מתל פי הדא פי נפרצו דהדס ודערבה. אמא אן ארתבאוה ותדלווא פקט כמה קאל הר"ם במז"ל פליס דלך ענדה נפרצו. והר"ם ב"ן ז"ל ירא אן נפרצו עליו דלולב הו אן אנתקצ'ת גמיע אוראקה מן אודואגהא באן אנשקת ט'הוראה ואנפצלת והי לעמרי מדהב תפסיר אלתלמוד אד קאל נפרצו עליו דעבידי כי חופיא לאן חופיא הו אסם אוראק אללולב אלמפרדה אדא קצרת וכבריתת והיית לינסג מנהא פלק ליכאט מנה קפה ומא אשבההא כמה פי פרק הגזול קמא. האי מאן דגזול לוליבא מחבריה ועבדיה הוצי קני. מעיקרא לוליבא דהשתא הוצי ועבדינהו חופיא קני מעיקרא הוצי והשתא חופיא. חופיא ועבדיה שישורא. לא קני סתר ליה והוי חופיא. פקד באן מן הדא אלקול אן חופיא אסם אלדון אלמהיאה לינסג מנהא אלפלך. פאן כאן אלמפסר גיר הדא אלתפסיר יתעלק בקול אלתלמוד דעבידי כי חופיא ולם יקל דעבידי חופיא, פנקול לה אן ליסת תלך אלאוראק <ללכאן> חופיא לאן ינקצ'הא

אנקאצ'הא מן אלשדרה ותקצירה ותכברתהא פהי באל חקיקה כי חופיא לא חופיא. פאן קאל וכיף יסוג נפרצו עליו פי הדס וערבה עלי הדי' אלמדי'הב פנקול לה אן אלחלמוד קד מייו ואפרז נפרצו עליו דלולב מן נפרצו עליו דהדס וערבה בקולה דעבידי כי חופיא פי אללולב ולם יקל כדלך פי הדס וערבה. ואמא נפרצו עליו דהדס וערבה פהו כמא פסרה הר"ם במז"ל או כמא פסר רבי' יצחק אן אמכן פיהמא דלך. והר"ם במז"ל אכתר אן יכון לשון נפרצו לה מעני ואחד פי תלאת'תהם ויא מא אגמל ואצח נט'רא. ומדהב כתיר מן אלגאונים פי נפרצו עליו דלולב כמא זעם הר"ם במז"ל. ובה"ג כתב התיימה גבא דהוצי.

נפרדו עליו כשר תפרקת ולם תדלי והוא אלדי סמאתה אלברייתא דומה לחרות וקאלת דומה לחירות כשר ולדלך ראי הר"ם במז"ל אן קול אלמשנה נפרצו עליו פסול הו קול אלבריתא חרות פסול וקול אלמשנה נפרדו עליו כשר הו קול אלבריתא דומה לחרות כשר.

אמ' רב חנינא לא שנו אלא נקטם וכו' יריד אן אן אנקטעת תלך אלאוראק אלתי עלי ראסה הו פסול ואן אנשקת וצאר כל ואחד מן אלתלאתה זוג פהו כשר.

אמ' רב פפא נפרדו עליו דאיפרוד איפרודי וכו' פסרנאה תני אלולב.

קרוץ יריד בה משוץ ישתק מן קרוץ אי יכון פי אלשדרה מנה נצול מת'ל נצול אלאתרג ואלעוסג'. כוץ מקבוץ' אי מצ'מום ישתק מן שער מכוץ כויץ והוא אלדי תנצ'ם אגנאבה עלי וגהה חתי ינגלק ויציר כאלקצ'יב ואלאסטואנה.

סדוק משקוק ולמא קאל אלחלמוד נסדק כשר פט'הר אלחנאקץ ואפתך אן קול אלבריתא סדוק הו דעביד כהימנך והו אלה שבה אברה טוילה פי ראסהא פרעאן יתנאול בהא בעץ' אלטעמה והדה צורתהא ין ופסרוא אן יצאל אלשק ללשדרה וינשק שיא מנהא וקול אלחלמוד נסדק כשר אדא אנשקת <תנהה> אוראק אלתי עלי ראס אלשדרה אולא ואחדה למדהב מן ירא דלך כמא דכרנא ואמא רש"י ז"ל למא זעם אן אלתי <תיימת> אלורקה אלוסטיה אלתי עלי ראס אללולב פראי אן נסדק פסול ינאקץ כלאמה פפסר נסדק אן כלק מנתהא אלשדרה מע פרעאן עלי צורה אלהמנך וקד אלחק עליה רבי' יעקב ז"ל אלחאקא צחיחא. ויבדו לי אן אלדי דעא רש"י ז"ל ואלקאילין במדהבה ליקולוא אן אלתיימת עלי ראס אללולב הו לאנהם וג'דוא אסדלאל רז"ל מאי תיימת כדכתי' יהיו תמים על ראשו. פזעם אן אסדלאלהם מן תמים על ראשו ואמא אלאסדלאל מן תמים פקט. וקד אתי בה"ג ז"ל בהדא אלפסוק מע זעמא אן אלתיימת גבא דהוצי.

עקום דומה למגל מעוג אלשדרה לגהה' וגהה וקד קאלוא ז"ל אמ' רבא לא אמרן אלא לפניו אבל לאחוריו בריחיה היא ואן כאן מעוגא לאחד אלגנבין פסול וכדלך קטעת אלהלכה עקום לצדדיו כעקום לפניו דאמי ופסול.

חרות ודומה לחרות אדא צאר כאלגרידה מפתוח אלאוראק מדליהא מהמא הו קלב אלנכילה ולם יציר גרידה יסמי חרות אי דומה לחריות של דקל והי אלגראיד. ואדא אנפתחת אוראקה ואנעזלת ולם תדלי פהו דומה לחירות וענה קאלת אלמשנה נפרדו עליו כשר.

באעי רב פפא נחלקה התיימת מהו וכו' אכתלפת אלמפסרון פי הדה אלבעיא בעל ה"ג וכתיר מן אצחאבה אלגאונים והר' יצחק בן גיאת והרב אלפאסי והרמב"ם זכ"ל יראון אן מעני אלתיימת אזדואג אוראק אללולב לאן תפרקת גמיעהא או מעט'מהא וצארת כל ואחדה עלי זוג ואנפרות פהו פסול מן הדה אלבעיא. והדא אלמעני הו ענד הרמב"ם ז"ל נפרצו עליו. ועלי צ'עף נט'רי ועלמי אקול אן אדא קלנא נפרצו עליו הוא אנתקאץ' אזדואג אל אוראק ואנפצאל כל ורקה מן אכתהא והו מעני תפסיר אלחלמוד דעבידי כי חופיא פתכון אלבעיא אן סאל רב פפא וקאל אדא אנשקת תלך אלאוראק מן ט'הורהא ובקית מתצלה, אי כל פרדא מנהא מתצלה באכתהא מלאצקה בהא כמא כאנת ענד אזדואגהא פהל נחשב דלך מתל נפרדו עליו וכשר או מתל נפרצו עליו ופסול. והדא הו מעני נחלקה התיימת אי ל נחלקה ולא נפרדה אמא מא זעמה הר"ם ב"ן ז"ל אן לו כאנת התיימת

גבא דהוצאי לקאל פי אלבעיא נחלקה התיימות פלנא אן נקול התיימת שם המין ההוא. ונפרצו עליו הו אלחלוק ואלהפרד מעא וכאן אלג'ואב אן אדא נחלקה התיימת פסול לאן מד' ואנשקת תלך אלאוראק מהמא בקית מתצלה פכאנהא תפרקת והדה אל פרצה דאכלה תחת נפרצו עליו. ורש"י ז"ל ירא אן אלתיימת הי אל ורקה אל מזדוגה אלוסטיה אלתי עלי ראס אלשדרה כמא קלנא אנפא ומדהבה ז"ל אן אן אנשקת תלך אלורקה אלוסטיה בגמלתהא ולם יצל אלשק <ללשדרה> פהו לולב כשר ובאלאחרי אן אנשק בעצ'הא אנה לולב כשר.

והאל למען שמו הגדול יפתח לבנו בתורתו וישים בלבבנו יראתו ואהבתו אא"ס תושלב"ע.

ספרים ומאמרים בענייני חג הסוכות

ספרים:

[גנזי חג הסוכות](#): אסופת גנזים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, ירושלים תשע"ט, כ-400 עמודים.

[נהגו ישראל](#): עיונים ובירורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות, ירושלים תש"פ, כ-180 עמודים (מהם כ-40 עמודי צבע).

מאמרים (שלא נכללו בשני הספרים הנזכרים):

ההדרה מכתבי-יד:

1. ספר מנהגים לרבי ברוך שליח ציבור מטרוייש: תיאור ראשוני וההדרת הפרק על סוכות. [להורדה](#).
2. שלושה פיוטי הושענות הנדפסים לראשונה מתוך כתבי יד. [להורדה](#).
3. "את ה' אאמיר סלה": מערבית ליום שני של סוכות. [להורדה](#).
4. קטעים מדרשות ר' חיים מטודלה (תלמיד הרשב"א) על חג הסוכות. [להורדה](#).
5. מאמר בהלכות לולב לר' סעדיה ב"ר מימון אבן-דנאן: מחכמי ספרד בדור שלפני הגירוש. [להורדה](#).

חקרי הלכה ומנהג:

6. "יום טוב גדול של ערבה": שמו של היום השביעי של סוכות. [להורדה](#).
7. אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה: הלכה ארצישראלית נשכחת. [להורדה](#).
8. הידורה של סוכה גדולה: הלכה מחודשת ושורשה הארצישראלי. [להורדה](#).
9. 'המנהג להרבות בהדסים או בערבות; ראשית המנהג באשכנז והמעבר מהדסים לערבות'. [להורדה](#).
10. 'נטילת הדס אחד או שנים למצות לולב'. [להורדה](#).

עיוני אגדה ומדרש

11. ענף עץ אבות: שלושה הדסים כנגד שלושה אבות. [להורדה](#).
12. 'לב אחד' בתמר וגלגולו ללולב של מצוה. [להורדה](#).